

دو فصل‌نامه تخصصی پژوهش‌نامه فرهنگ و زبان‌های باستانی
سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص ۵۵-۷۶

بررسی مفهوم نیایش در کیش مانوی: مطالعه موردی سه نیایش فارسی میانه مانوی

راحله خردمند*

چکیده

نیایش‌های بر جای مانده از مانویان بیشتر به زبان‌های فارسی میانه و پارتی هستند. نیایش‌های مانوی عموماً در بردارنده مضمون نجات نور و رستگاری روح درآمیخته با تاریکی و نادانی است. این نیایش‌ها اغلب شعرگونه بوده و به صورت سرودهایی همراه با موسیقی درتالارهای مخصوص نیایش که در مانستان‌ها ساخته شده بودند، خوانده می‌شدند. نیایش‌های مانویان دارای دو جنبه فردی و اجتماعی بوده و نیایش‌ها و نمازهای روزانه به صورت فردی یا جمعی همراه با آداب و مناسک خاصی خوانده می‌شدند. هدف از این پژوهش نگاهی اجمالی به مفهوم و جایگاه نیایش در باور مانویان با مطالعه موردی سه

* دانش‌آموخته مقطع کارشناسی ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی از دانشگاه شهید بهشتی،
r.kheradmand7619@gmail.com

نیایش فارسی میانه است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و به شیوه کتابخانه‌ای سه نیایش فارسی میانه مانوی: قطعه نیایشی M4b، قطعه M20 و دست‌نوشته M174 را مورد واکاوی قرار داده است. مطالعه این نیایش‌ها نشان می‌دهد که نیایش‌های مانویان عموماً دربردارنده عناصر بنیادین اندیشه و عرفان این کیش هستند. مضامینی چون تقابل تاریکی و روشنی، نجات روح یا نور در بند تاریکی و رستگاری آدمی، استغاثه به پدر بزرگی، درخواست یاری از ایزدان و جستجوی منجی از اصلی‌ترین مواردی هستند که در نیایش‌های مانویان بیان می‌شود. این نیایش‌ها گاه شکل اندرز به خود می‌گیرند و گاه به صورت درخواست بیان می‌شوند.

واژگان کلیدی: نیایش، کیش مانوی، فلسفه نیایش، نیایش‌های مانویان، فارسی میانه، پارتی

۱. مقدمه

با بررسی آثار به‌جامانده از مردمان باستان درمی‌یابیم که در ادیان و دیگر باورهای کهن، نیایش‌های مردم در مقابل خدایان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. مردمان باستان با نیایش و مدح خدایان در برابر آنان برای برآورده شدن خواست‌های خود، کرنش می‌کردند. در میان اقوام باستانی نیایش دارای جایگاه ویژه‌ای بوده است و نیایش‌های آنان غالباً دربردارنده مفاهیمی مانند درخواست رحمت، سپاس‌گزاری، استغاثه و طلب کمک و بزرگ داشتن خدا یا خدایان آن قوم بوده است. این نیایش‌ها به‌طور معمول با مراسم ویژه همراه بوده‌اند و در آن نیایشگران در پیشگاه خدا یا خدایان خود زانورده و با بلند کردن دست‌ها و باز کردن کف دست دعا می‌خواندند (بی‌ناس، ۱۳۷۰: ۷۵). ساکنان سرزمین کهن ایران نیز از این قاعده مستثنا نبوده و نیایش در میان ایرانیان باستان دارای ارزش و اهمیت ویژه‌ای بوده است.

۱-۱. بیان مسئله

کیش مانوی نیز مانند دیگر باورهای دینی و عرفانی دربردارنده متون نیایشی بسیاری بوده است. مانی (۲۱۶-۲۷۷ م) در آغاز سده سوم میلادی با بیان دیدگاه‌های جدیدی

بررسی مفهوم نیایش در کیش مانوی ۳

در باب کیهان‌شناسی و تکوین عالم، کیشی نو را پایه‌گذاری کرد. وجود متن‌های نیایشی گسترده که در بردارنده مفاهیم کلیدی باور مانویان است، نشان از این نکته دارد که این کیش نو همراه با شعائر و مناسک جدید به شیوه خود، از مفهوم نیایش برای گسترش شعائر مذهبی کیش مانوی در میان پیروان خود بهره برد. مانی با بهره‌گیری از هنر موسیقی، نقاشی، ادبیات و شعر مفاهیم پیچیده کیهان‌شناختی، اسطوره‌ای و عرفانی باور خویش را به ساده‌ترین روش در اختیار عموم مردم قرار داد. در بیشتر پژوهش‌ها آنچه مورد توجه قرار می‌گیرد جنبه اساطیری و کیهان‌شناختی مانویان و نیز شعائر مانوی است. در این پژوهش تلاش شده است که با رویکردی فلسفی-عرفانی به واکاوی اجمالی مفهوم نیایش‌های مانویان با بررسی مطالعه موردی سه متن نیایشی مانوی پرداخته شود. از میان متون نیایشی مانوی سه متن فارسی میانه M20، M4b و M174 به صورت تصادفی انتخاب شده تا مورد تحلیل قرار گیرند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

کتاب *زبور مانوی*^۲ برگردان از قبطی سی. آر. سی. آلبری^۳ (۱۹۱۱-۱۹۴۳) یکی از مجموعه‌هایی است که در بردارنده متون نیایشی مانوی است. مزامیر مانوی بیشتر درباره فراخوانی و استغاثه به ایزدان هستند. هر یک از مزامیر در بردارنده نیایش خداوندگار، عیسی و خود مانی است (آلبری، ۱۳۸۸: ۱۴). در سال ۱۹۷۵ مری بویس^۴ (۱۹۲۰-۲۰۰۶) مجموعه از اشعار مانوی و نیایش‌های مانوی را همراه با متون منثور تحت عنوان *A reader in Manichaeen middle Persian and Parthian* منتشر کرد. در کتاب *ادبیات مانوی*، مهرداد بهار (۱۳۰۸-۱۳۷۳) و ابوالقاسم اسماعیل پور مطلق در کنار بررسی مفهومی باور مانویان به اندیشه مانوی و تفکر عرفانی آنها در شکل‌گیری نیایش‌ها اشاره می‌کنند و در بخش انتهایی، ترجمه متون مانوی را که

^۲ مزامیر مانوی از آثار ادبی دوره ساسانی (سده ۳-۴ م) است که در اصل به زبان سریانی سروده شده بودند اما اکنون ترجمه قبطی این سروده‌ها در دسترس است. زبور شامل ۲۸۹ زمزمور شماره‌دار و تعدادی از مزامیر بدون شماره و پراکنده است.

^۳ Charles Robert Cecil Allberry

^۴ Mary Boyce

دربدارنده نیایش‌ها هستند آورده‌اند. استوارت هالروید^۵ در کتاب *ادبیات گنوسی*^۶ «مزامیر روشنی» را مطرح می‌کند که نیایش‌هایی هستند خطاب به آفریدگار و بزرگان مانوی. وی این نیایش‌ها را به عنوان نمونه‌ای از ادبیات گنوسی در کنار نیایش‌های دیگر مکتب گنوسی مطرح کرده است. والتر هنینگ^۷ (۱۹۰۸ - ۱۹۶۸) در سال ۱۹۴۳ ترجمه دو نیایش مانوی «هویدگمان» و «انگد روشنان» را منتشر کرد.^۸ سرود انگد روشنان نیایشی است استغاثی از روحی دربند که در جستجوی منجی خود است.

۲. نیایش در کیش مانوی

نیایش بخشی جدایی‌ناپذیر از کیش مانوی بوده و یکی از اجزای اصلی شعائر مانویان به حساب می‌آمده است. مانویان در طی نمازهای روزانه خود به سمت خورشید و ماه نیایش‌های ویژه‌ای را خطاب به پدربزرگی، مسیح، فرشتگان و جامعه مؤمنان قرائت می‌کردند و در طی این قرائت‌ها اتحاد چهارگانه خدا، روشنی، قدرت و خرد را می‌ستودند (Gardner, 2013: 73-86).

با نگاهی کلی به ساختار جامعه مانوی می‌توان دید که مانویان قائل به فردگرایی صرف نبوده و به ساختار جامعه و جمع‌گرایی نیز توجه ویژه‌ای داشتند. ساختار طبقه‌بندی شده جامعه مانوی و خویشکاری‌های ویژه هر طبقه نشان از توجه مانی به ساختاری جمعی دارد. جامعه مانوی به دو دسته‌گزیدگان^۹ و نیوشایان^{۱۰} تقسیم می‌شد و نیوشایان علاوه بر تأمین زندگی خود وظیفه تأمین رفاه و معیشت گروه برگزیدگان را بر عهده داشتند (بهار،

^۵ Stuart Halroyd

^۶ ر.ک هالروید، استوارت (۱۳۹۲). *ادبیات گنوسی*. برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور مطلق. تهران: نشر هیرمند.

^۷ Walter Henning

^۸ گزیده‌ای از مقالات هنینگ در مجموعه *Acta Iranica* شماره ۱۵ چاپ شده است. Henning, W. B. (1977). *Selected Papers (Acta Iranica 15)*. Leiden: Brill.
^۹ گزیده‌گان (wizīdagān) شامل یک رهبر (sārār)، دوازده آموزگار (hammōzāg)، هفتاد و دو خادم یا اسقف (ispasag) و سیصد و شصت مهستگ (mahistag) می‌شود.
^{۱۰} نیوشایان (niyōšāgān) توده مردم عادی جامعه مانوی بوده که اجازه ازدواج، کشت و زرع و خوردن گوشت را داشتند (اسماعیل پور مطلق، ۱۳۹۶: ۴۰).

بررسی مفهوم نیایش در کیش مانوی ۵

اسماعیل پور مطلق، ۱۳۹۴: ۳۲). نیایش‌های مانویان نیز از این قاعده جدا نبوده‌اند. با بررسی نیایش‌های مانویان و تصاویر بر جامانده از آنان می‌توان به این نکته دست یافت که نیایش‌های مانویان به دو صورت نیایش‌های جمعی و فردی به‌جای آورده می‌شدند.

۲-۱. نیایش‌های جمعی

نیایش‌های جمعی گاه با حضور جمع زیادی از مانویان و گاه با تعداد اندکی از مانویان برگزار می‌شد. در بخش بزرگی از یک برگ نقاشی مربوط به مراسم بما (IB4979)^{۱۱} تصویر مراسمی نیایشی را شاهد هستیم که به‌صورت جمعی به‌جای آورده شده است. در این مراسم نیایشی، مانویان بر اساس نقش و طبقه‌ای که به آن تعلق دارند در جایگاه خود قرار گرفته و مراسم نیایش با این تشریفات برگزار می‌شود (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۰۹).

IB 4979 (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۵۵)

^{۱۱} جشن سالانه عروج مینوی مانوی: این مراسم در آخر دوازدهمین ماه یا به عبارتی در «ماه روزه» مانویان بر پا می‌شد. هدف از این مراسم بزرگداشت مرگ مانوی بوده است. در این جشن تختی دارای پنج پله را فرش کرده و در نقطه توجه حاضرین قرار می‌دادند (ویدن گرن، ۱۳۹۵: ۱۳۸).

گاه نیایش‌های جمعی با حضور تعداد اندکی برپا می‌شد. به‌عنوان نمونه در برگه مصور از یک کتاب مانوی که به مراسم توبه^{۱۲} معروف است (IB4974)، شاهد برگزاری مراسم نیایشی با تعدادی از مانویان در کنار بزرگان هستیم که با موسیقی و نواختن ساز زهی همراه بوده است (همان: ۱۲۱).

IB4974 (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۶۲)

نیایش‌های جمعی مانویان به طور معمول در مکان‌هایی به نام «مانستان» که مخصوص عبادت مانویان بود، برگزار می‌شد. در مراسم نیایش، به طور معمول موسیقی و آوازهای دینی رواج داشت. در این مراسم‌ها، مانویان مزامیر یا سرودهای آیینی را هم‌خوانی می‌کردند و در این سرودخوانی‌ها، رهبر گروه یا تک‌خوان سرود می‌خواند و بقیه پاسخ می‌دادند (اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۹۶: ۴۳).

۲-۲. نیایش‌های فردی

علاوه بر نیایش‌های جمعی تصاویری نیز از نیایش‌های فردی مانویان به‌دست آمده که در آن فرد نیایشگر به‌تنهایی به نیایش می‌پردازد. در نگاره THH 260 فرد نیایشگر در لباس سفید بر زمین زانو زده و به نیایش مشغول است. در نوشته همراه با این تصویر

^{۱۲} لوکک این تصویر را نیایش ایزدان یا خطابه یک حواری (دو حواری) در برابر تعدادی دیناور می‌داند اما کلیم کایت معتقد است که این مراسم بیشتر شبیه مراسم توبه و یا کفاره دهی است (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۳۲).

بررسی مفهوم نیایش در کیش مانوی ۷

متنی نیایشی به زبان ترکی میانه به خط مانوی در مدح مانی آمده است (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۲۲).

THH 260 (کلیم کایت، ۱۳۸۴: ۱۵۹)

مانی و پیروانش برای تبلیغ آیین خود از ادبیات به ویژه شعر بسیار استفاده برده‌اند و انعکاس آن را نیز می‌توان در متون نیایشی مانویان یافت. مزامیر مانویان اغلب نیایش‌های شعرگونه‌ای هستند که زیبایی ادبی آن سبب جذب شنوندگان به آن شده و همچنین این قابلیت را به آن‌ها می‌داد تا آن را مانند مسیحیان با موسیقی همراه کنند. مانویان به‌ویژه در سرزمین‌های غربی که در آنجا ابن‌دیسان^{۱۳} (۱۵۴-۲۲۲ م) و پسرش هارمونیوس^{۱۴} بسیار فعال بودند، از نیایش‌های شعرگونه برای انتقال مفاهیم عمیق خود بهره بسیار برده‌اند (شکری فومشی، ۱۳۹۵: ۹۹-۱۱۸).

۲-۳. متون نیایشی مانوی

مانویان دارای کتاب‌های گوناگون نیایش بوده‌اند و در این میان می‌توان به نیایش‌هایی دست پیدا کرد که مانی خود آن‌ها را سروده است. برخی از قطعات انجیل زنده و مزامیر

^{۱۳} عارف مسیحی بنیانگذار فرقه دیسانیه. نام وی برگرفته از نام رودی به همین اسم است. طریقه این دیسان با طریقت والانتین و مرقیون در ظاهر مخالف است اما در معنی هر سه آنها شعبات یک اصل فکری هستند مانی در تعلیمات کیش خود تحت تأثیر ابن‌دیسان بوده است.

^{۱۴} یکی از سه پسر ابن‌دیسان که همراه پدر به ارمنستان مهاجرت کرد.

توسط خود مانوی سروده شده است. از طرفی دیگر مانوی دو زبور منظوم نیز سروده بود که قطعاتی از یکی از آن دو به زبان پارتی و قطعاتی از دیگری به پارسی میانه و سغدی در دسترس هستند (Rubio, 2013: 249-270). بخش‌هایی از این زبور که به زبان پارتی در دسترس است عنوان «آفرین بزرگان» (Wuzurgān āfriwan) را دارد که شامل نیایش‌هایی خطاب به پدربزرگی و ایزدان آفرینش سوم بوده که چند بخش را شامل می‌شود (اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۸۶: ۱۹۱). دیگر زبور مانوی «آفرین تقدیس» (Qšūdagān āfriwan) نام دارد چراکه هرکدام از نیایش‌های آن زبور با واژه «قادوش» به معنی قدوس آغاز می‌گردد (همان: ۱۹۲).

۲-۴. واژگان به کار رفته در مورد نیایش در متون مانوی

در متون مانوی واژه $ng'y$ ^{۱۵} به معنی نیایش کردن به کار رفته است (Durkin, 2004: 294) علاوه بر آن، از واژه $fryn$ ^{۱۶} به معنای «نیایش و ستایش» نیز استفاده شده است. (ibid: 26). واژه $fryn$ ^{۱۷} از ریشه فعلی $frī-$ به معنای «ستودن، خشنود کردن» است که در اوستا با پیشوند \bar{a} به صورت $\bar{a}-frī$ در معنای «دعای خیر» آمده است (حسن دوست، ۱۳۹۵، ج ۱: ۹۰-۹۱). همچنین واژه $frywn$ ^{۱۷} با معنای مشابه را می‌توان در متون مانوی مشاهده کرد (Durkin, 2004: 28).

دیگر واژه‌ای که در متون مانوی برای اشاره به نیایش و ستایش به کار می‌رود واژه $fwryšn$ ^{۱۸} است. از نظر دورکین این واژه در معنا به معنی ستایش و یا سرود مذهبی در ستایش کسی آمده است. (ibid: 28) بر این اساس بخشی از نیایش‌های بلند مانویان را که اغلب خطاب به مانوی یا یکی از ایزدان مانوی است، «آفرشنان» می‌نامند. در این نیایش‌ها گاهی واژه فارسی میانه‌ی $st'yšn$ ^{۱۹} و واژه پارتی $st'wyšn$

^{۱۵} Niyāy

^{۱۶} Āfrīn

^{۱۷} āfrīwan

^{۱۸} āfurišn

^{۱۹} astāyišn

^{۲۰} به معنای ستایش به جای *fwr̥yšn* به کار می‌رود. این نیایش‌ها به تقلید از یشتهای *اوستا* نوشته شده و بعضاً در تقدیس یک ایزد یا قدیس هستند مانند نیایش‌های نریسه ایزد، سروش اهلائی، عیسیای درخشان، مانی و یا گاه به یک آیین مربوط می‌شوند مانند نیایش‌های ویژه بمای نور (اسماعیل پور مطلق، ۱۳۸۶: ۱۹۵).

در میان نیایش‌های منسوب به آفرشنان می‌توان سرودهای کوچک‌تری را نیز یافت که غالباً در ستایش یک ایزد بوده؛ سرودهای ابجدی^{۲۱} نیز معمولاً از آن دسته هستند (اسماعیل پور مطلق، ۱۳۸۶: ۱۹۵).

نیایش‌های مانویان علاوه بر ظاهری جذاب و هنرمندانه مفاهیم عمیق و جدی فلسفه و عرفان مانی را نیز در بردارند. نیایش‌های مانویان با بیان مفاهیم عمیق عرفانی و انتقال آن‌ها به صورت نیایش‌های روزمره به پاسداری از اندیشه مانی و کیهان‌شناخت آن می‌پردازند. مانویان در نیایش‌های خود راه‌هایی و پالایش وجودی را گذر از جهان مادی و حرکت به سوی بهشت روشنان می‌دانند. در این جستار برای نمونه به سه متن نیایشی مانوی که به زبان فارسی میانه نوشته شده‌اند پرداخته شده که علاوه بر زیبایی ادبی انعکاسی از اصل دو بن و حضور پررنگ تجلی‌های خداوند در جهان مادی و وظایف هر فرد مانوی هستند.

۳. قطعه M4b

نخستین نیایش، بخش از قطعه نیایشی M4b را شامل می‌شود، ابوالقاسم اسماعیل پور در کتاب *سرودهای روشنائی* این نیایش را تحت نام «نیایش فرشتگان» آورده است (اسماعیل پور مطلق، ۱۳۹۶: ۳۴۱). این متن شامل سرودها، نیایش‌ها و استغاثه‌های

کوتاه به زبان فارسی میانه است که چند واژه پارتی نیز در آن به چشم می‌خورد.

مخاطب این نیایش در ظاهر مشخص نیست اما به نظر می‌رسد که این نیایش خطاب به مانی یا یکی از ایزدان مانوی است که همراه با فرشتگان فراخوانده می‌شوند و دارای توانمندی پاسداری از دین پاک که منظور همان کیش مانوی است، بوده است.

^{۲۰} *astāwayišn*

^{۲۱} سرودهایی که هر مصرع آن‌ها با یکی از حروف الفبای ابجد، هوز... آغاز می‌شوند.

در اندیشه مانویان ایزدان جلوه‌های روشنی درنبرد با اهریمن و تاریکی هستند که وظیفه پاسداری از روشنی گرفتار در جهان ماده، پالایش آن و سرانجام هدایت آن به سمت بهشت روشنی را عهده‌دار هستند. ایزدان همراه با یاری فرشتگان که باشندگانی مینوی هستند به‌گونه‌ای رابط میان جهان مادی و انسان سالک با عالم ملکوت و مینو هستند. باشندگانی مینوی که قدرت دخل و تصرف در جهان ماده را دارند و از این‌رو در انتهای بند اشاره به از میان بردن دشمنان کیش مانوی و مخالفان شده است و از آنان درخواست شده تا دشمنان دین پاک (کیش مانوی)، که همانا فرزندان تاریکی در این جهان هستند را از میان ببرند:

“ 'wr, zyw xwd 'b'g prystg'n 'bz'r'n. nhwm 'wd p'y 'w
dyn ywjdhr, 'd hmb" w qm'r bwr, kst'r'n 'y
xw'styyh.” (Boyce, 1975: 190)

«بیا بزی خود با فرشتگان نیرومند؛ نهان دار و بیای دین پاک را؛ و سر دشمنان را ببر؛ دشمنان دین حقیقی را!^{۲۲}» (اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۲۴۱).

مانویان همواره در تلاش برای مقابله با مخالفان آیین خود بوده‌اند و در این بند از نیایش نیز ما شاهد درخواست از قدرتی آسمانی به جهت نابود کردن مخالفان و دشمنان آیین مانویت هستیم. درخواست نابودی دشمنان به طور معمول یکی از متداول‌ترین درخواست‌ها در نیایش‌های مردمان از هر آیین و باور بوده است. این بند تقابل دو بُن را در اندیشه مانویان آشکار می‌سازد؛ نبرد میان روشنی و تاریکی. بخش آخر این بند نیز اشاره به افرادی است که نه‌تنها با آیین مانوی مخالفت کرده بلکه با آن نیز به مبارزه می‌پردازند:

«و سر دشمنان را ببر؛ دشمنان دین حقیقی را!» (اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۲۴۱).
این دشمنان متخاصم کسانی هستند که قصد از میان بردن کیش مانی و مانویان باورمند را دارند. شاید بتوان گفت منظور از این دشمنان متخاصم موبدان زرتشتی به ویژه موبدان درباری است که با جدیت باور مانویان را سرکوب می‌کردند.

^{۲۲} جمله آخر این بند مبهم است و به نظر می‌رسد بیانگر احساسات غیر مانوی است. در اینجا واژه xw'styyh به جای درست‌کار، دین حقیقی ترجمه شده است.

در بخش بعدی این نیایش نام چهار تن از فرشتگان مانوی آمده است که از نظر نام با فرشتگانی مقرب درگاه خداوند در ادیان سامی شبیه هستند. در این بند از نیایش فرشتگان به عنوان نیروهایی قدرتمند معرفی می‌شوند که آرامش و اعتماد را برای دیناوران فراهم می‌آورند.

“rwp'yl, yx'yl, gr'yl, sr'yl, 'b'g wysp'n prystg'n 'bz'r'n, wxd 'bz'y'nd r'm 'wd wšyd'x 'w h'm'g dyn 'y xwr's'n p'ygws” (Boyce, 1975: 190)

«روفائیل و میکائیل؛ جبرائیل و اسرائیل؛ با همه فرشتگان نیرومند؛ خود افزایش را می‌بخش و اعتماد؛ به همه دیناوران ناحیه خراسان» (اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۲۴۱)

در بخش دیگر نیایش ما با ستایش این فرشتگان روبه‌رو هستیم:

“pryn 'w prystg'n thm't'r'n, r'hywnyg z'wr'n, nmr'n, kw xwd p'y'nd 'w dšnyz'dg'n 'c w'dyn 'wd pdyn z'wr'n.” (Boyce, 1975: 190)

«آفرین بر فرشتگان تهم‌تر؛ نیرومندان... فروتنان؛ که خود پایند راستی زادگان را؛ از نیروهای مینویی و مادی.» (اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۲۴۲).

بر اساس اسطوره مانوی این فرشتگان در جریان روند آفرینش به مبارزه با اهریمن و دیوان تاریکی پرداخته و بخش از دیوان تاریکی را نابود می‌کنند. در کتاب غولان^{۳۳} این فرشتگان به عنوان «چهار فرشته» معرفی می‌شوند. در نیایش‌های مانویان اغلب نام این فرشتگان تکرار می‌شود (ر.ک. M4d19 و F6) (Hening, 1977: 177). با نگاهی دقیق به فلسفه مانویان در شکل‌گیری جهان آفرینش می‌توان دریافت که در نگاه مانویان فرشتگان موجوداتی مینوی هستند که نقش آن‌ها محدود به جهان مینوی نبوده بلکه در جهان مادی حضور پیدا کرده و رابط میان دیناوران پاک و ایزدان هستند. در کیش مانوی فرشتگان تنها وظیفه نیایش و ستایش خداوند را عهده‌دار نبوده بلکه حضور آنان در جهان مادی و پاسداری و حمایت از روشنی و برگزیدگان مانوی از جمله

^{۳۳} کتاب غولان یا k'w'n مجموعه‌ای از نوشته‌های مانی است که ابن ندیم آن را «سفره الجبابره» نامیده است. کتاب دربردارنده کیهان‌شناخت مانی، داستان غولان و آموزه‌هایی درباره پنج عنصر است (Hening, 1977: 115-137).

وظایف فرشتگان محسوب می‌شده است. بر اساس فلسفه مانویان این فرشتگان لزوماً قدیم و ازلی نبوده بلکه می‌توانستند حادث باشند. گاه این فرشتگان از مقام فرشته بودن سقوط کرده و به دیو تبدیل می‌شوند مانند ابلیس و نقطهٔ مقابل آنان فرشتگان تهم‌تر هستند که به پایداری از دین پاک می‌پردازند.

در بخش بعدی نیایش، ستایش مانی همراه با بزرگداشت روح‌القدس آمده است و در ادامه ستایش فرشتگان همراه است:

“pwrym 'w by m'ny, xwd'n .nbrym ' prh wzrg 'yt
br'z'g. 'wrw'rym 'w w'xš ywjdhr, 'b'g prh'n prystg'n
'bz'r'n. 'pryn 'w prystg'n thm'tr'n. p'y'nd *'w dyn 'y
yzd'n*, 'wd w'n'nd 'w wzyndg'r'n 'y r'styh.” (Boyce, 1975:190).

«بستاییم بغ مانی خداوند را؛ نماز بریم فره بزرگ <و> رخشان را؛ بزرگ داریم واخش یوژدهر (روح‌القدس) را؛ با فرهان و توانمند فرشتگان آفرین بر فرشتگان تهم‌تر؛ پایند دین ایزدان را؛ و چیره گردند بر گزندگران راستی.» (اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۲۴۲).

بر اساس فلسفه مانویان، ایزدان تجلی‌هایی از نور خداوند در مراحل مختلف آفرینش بوده که در نبرد با تاریکی به فراخور نیاز توسط پدربزرگی فراخوانده می‌شده‌اند. آنان وظیفهٔ حفظ و دفاع از روشنی در جهان مادی را عهده‌دار بودند. مانی به‌عنوان فرستادهٔ روشنی وظیفهٔ پایداری از دین ایزدان را عهده‌دار است. بر اساس اندیشهٔ مانویان راستی همان راه ایزدان و اندیشهٔ مانی است و دستیابی به آن تنها با یاری فرشتگان امکان‌پذیر است.

پس از آن ما شاهد ستایش فریدون شاه هستیم. فریدون به‌عنوان پهلوانی اوستایی که به شیوهٔ سنتی زرتشتیان با مهر ایزد پیوند خورده است فراخوانده می‌شود تا بر ضد پلیدی و بیماری آنان را یاری کند. در متون مانوی فریدون به طور مستقیم با مهر ایزد در ارتباط نیست، اما بر اساس اسطوره کیهان‌شناخت مانوی مهر ایزد به عنوان ایزد نجات دهنده و معمار جهان و آفرینندهٔ کیهان مادی شناخته می‌شود و هموست که مانند تمام پهلوانان با صفت دلیری و کاردانی (رک. قطعه M100) نام برده می‌شود (Sundermann, 1973:37-41). در این بند فریدون به‌عنوان فرشته‌ای خردورز،

نیک‌نام، زیبا دیدار که با فرشته‌ای دیگر که همان یاکوب نریمان است همراه می‌شود. در اینجا فریدون به‌عنوان یک منجی معرفی می‌شود که با توانمندی و قدرت می‌تواند از کیش مانوی و پیروان آن در مقابل همان دشمنانی که در ابتدا از آن صحبت شد، دفاع کند و به آنان یاری رساند.

“prystg r'ymst, yzd dwš'rmygr, wryhr pd dydyšn,
nyrwg'ynd by 'gr'w-n'm, prydwnš'h 'wd y'kwb nrym'n.
xwd p'y'nd 'wdyn 'wd 'm'h przynd'n.” (Boyce,
1975:190)

« فرشته خردورز؛ ایزد دوستار؛ زیبا دیدار؛ نیرومند بغ نیک‌نام؛ فریدون شاه و یعقوب نریمان. خود پایند دین و ما فرزندان را. » (اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۹۶: ۲۴۲).

نکته قابل توجه در این بخش از نیایش نام بردن از فریدون شاه است به‌عنوان فردی مانوی که دین و دیناوران مانوی را محافظت می‌کند. در متون اوستایی نیز از فریدون (θraētaona) به‌عنوان شخصیتی مهم در مسیر مقابله با اهریمن و تاریکی یاد شده است. در متون زرتشتی فریدون با شکل سنتی مهر یزد در ارتباط بوده است (Boyce, 1975:190). در این بخش می‌توان این‌گونه ابراز کرد که حضور عناصر آشنای ایرانیان و زرتشتیان سبب مشروعیت بخشی به کیش مانی در میان پیروانش بوده است. این مسئله نشان‌دهنده آن است که نیایش‌های مانوی تنها متن‌های ساده نیایشی نبوده بلکه دربردارنده مفاهیم اسطوره‌ای و فرهنگی ایرانیان نیز بوده‌اند. در اسطوره ایرانی فریدون انسانی قدرتمند است که ضحاک را به‌عنوان نیروی اهریمنی به بند کشیده و سرکوب می‌کند. حضور فریدون شاه در کنار یاکوب به‌عنوان فرشته‌ای از مقربین درگاه یادآور نبرد مهر ایزد با تاریکی در باور مانویان و آفرینش کیهان مادی است (اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۹۶: ۱۹۵).

در بند بعد نیایش، ستایش سه خداوندگار به میان آمده است، منظور از سه خداوندگار پدربزرگی، روح‌القدس و مانی است. مانویان بخش‌هایی از نیایش‌های خود را مانند نیایش‌های مسیحیان بیان کرده‌اند. بردن نام سه خداوندگار و نیروی آسمانی در برابر باورهای مسیحیان نمودی از تأثیرپذیری نیایش‌های مانوی از نیایش‌های مرسوم در میان مسیحیان دارد. در فلسفه مانویان پدربزرگی به‌عنوان خدای یگانه و روشنی

مطلق است و روح‌القدس و مانی را از تجلیات او می‌دانند که واسطه خیر بوده و انتقال‌دهنده برکت و رحمت خداوند به انسان‌هایی است که در مسیر روشنی حرکت می‌کنند.

“pryn 'wd 'st'yšn 'c 'm'h hrwysp pdyryh'd 'w pyš sn'n
xwdy'h''n, kwm'n xwd pryst'nd zwr 'wd nyrwg pd 'yn
rwc 'wd zm''n 'y š'dyh.” (Boyce, 1975:191)

«آفرین و ستایش؛ از ما همه پذیرفته گردد؛ به پیش سه خداوندگار؛ که
ما خود را فرستند زور و نیرو؛ بدین روز و زمان شادی» (اسماعیل‌پور
مطلق، ۱۳۹۶: ۳۴۲)

این بخش از نیایش با دعا برای شهر و شهریاری که به دین پاک گرایش دارد به پایان می‌رسد. منظور از دین پاک کیش مانوی است. چراکه مانویان بر آن باور بودند که تنها افرادی که به کیش مانوی باورمند هستند می‌توانند از یاری و لطف خداوند بهره‌مند گردند.

“'pryn 'y'd 'c b''n 'y b'ryst, 'wd nwg 'wwd'yšn 'c zwr
'y qyrdq'r, 'br šhr 'wd šhry'r, kwbwynd wrwyšnyg pd
dyn ywjdhr.”(Boyce, 1975:191)

«آفرین آید از بغان برین؛ و نو یآوری از زور کردگار؛ بر شهر و شهریار؛ که
گرونده بوند به پاک دین.» (اسماعیل‌پور مطلق، ۱۳۹۶: ۳۴۲)

۴. قطعه M20

نیایش دیگر قطعه M20 سرودی به زبان پارسی میانه است که بازمانده یک دست نوشته کوچک دو برگه‌ای بوده است (Boyce, 1975: 192). بند اول این سروده با سوگند آغاز می‌شود. در متون نیایشی مانوی گاه ما شاهد آن هستیم که متن نیایشی با سوگند به خداوند، ایزدان، مانی و یا فرشتگان مانوی آغاز می‌شود. این متن نیایشی نیز با سوگند به فرشته یاکوب و دیگر فرشتگان آغاز شده و نام بخشی از فرشتگان مانوی آورده می‌شود. در این بند از این نیایش سرود گونه در کنار نام جبرائیل که در ادیان سامی به طور معمول به‌عنوان فرشته وحی و پیغام‌آور شناخته می‌شود، نام نرسوس و

نستکوس^{۲۴} دو تن از فرشتگانی که در نزد مانویان به‌عنوان فرشته پیغام‌آور شناخته می‌شوند نیز آورده شده است:

“... 'w y'wq prystg, xwd'y r syws, ptynwws qyrdg'r
rwp'yl gbr'yl myx'yl sr'yl nrswws nstyws...” (Boyce,
1975: 192)

«...به یاکوب فرشته؛ خداوندگار برسیموس؛ کفتینوس کردگار؛ روفائیل و
جبرائیل؛ میکائیل و اسرائیل؛ نرسوس و نستکوس...» (اسماعیل‌پورمطلق،
۱۳۹۶: ۳۴۵)

در این بند نام فرشتگان به ترتیب مقام و منزلتشان آورده شده است. یاکوب فرشته همان یعقوب در ادبیات گنوسی است که مقام فرشته را دریافت کرده و در بالاترین مرتبه از مراتب فرشتگان قرار گرفته است. آوردن نام فرشتگانی که غالباً به‌عنوان فرشتگان پیام‌آور هستند نشان از توسل به این فرشتگان به‌عنوان واسطه‌های میان جهان مینوی و مادی در متن نیایش دارد.

بند بعدی این نیایش حالتی اندرزگونه داشته و به استغاثه به خداوند تأکید دارد. در این بند تأکید می‌شود که خواننده این نیایش فردی ثواب‌کار است نه از گناه‌کاران. شاید بتوان این‌گونه اظهار کرد که منظور از بزه‌گران افرادی هستند که پیرو کیش مانوی نبوده و به نیایش‌ها و شعائر کیش مانی باور و تعلق ندارند:

“... 'yg pydr hyšt..pywhyšn m' *pr'mwšyyd 'wd w'ng
'ym'n 'whng, cy 'c qyrbkr'n hwm 'wd ny 'c *bzqr'n.”
(Boyce, 1975:192)

«... پدر هشت...؛ استغاثه را فراموش مکنید؛ و بانگ اندوهمان را؛ چه، از
کرفه گرانم^{۲۵}؛ و نه از بزه‌گران^{۲۶}» (اسماعیل‌پورمطلق، ۱۳۹۶: ۳۴۵)

در این بخش از نیایش می‌توان گفت که مراد از اندوه همان اندوه دائمی مانویان از درهم‌آمیختگی روشنی و تاریکی و رنج انسان در مسیر پالایش روشنی است. در باور

^{۲۴} نام این دو فرشته در این قطعه و قطعه M196 آمده است. به نظر می‌رسد که نام این دو فرشته در متون مانوی همواره در کنار هم می‌آید.

^{۲۵} ثواب‌کاران

^{۲۶} گناه‌کاران

مانویان انسان موجودی است آفریده اهریمن و تاریکی که روشنی و تاریکی در وجود او با یکدیگر آمیخته شده‌اند (بهار، اسماعیل‌پورمطلق، ۱۳۹۴: ۳۱۴). از منظر مانویان انسان کرفه‌گر با توسل به خدایان و بینش مانوی وجود خود را از تاریکی رهانیده و با توسل و نیایش روشنی درونی خویش را پالوده است. از منظر فلسفه مانویان انسانی مستقیم به بهشت روشنی هدایت می‌شود که این پالایش روشنی در وجود آن به بالاترین حد خود رسیده و این مقام از بالاترین مقام‌ها در میان مانویان است. حال آنکه انسان بزه‌گر به سبب غلبه تاریکی در وجودش گرفتار زادمرد بوده و راه بهشت روشنی را به راحتی نخواهد یافت (اسماعیل‌پورمطلق، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

انسان با تحمیل رنج فراوان بر خود تاریکی را از نور جدا کرده و این رنج و اندوه دائمی برای انسان کرفه‌گر مادامی که در این جهان مادی و تاریکی به سر می‌برد، وجود دارد. تأکید بر عدم فراموشی استغاثه از آن روی است که تنها با یاری نیروهای روشنی و کمک آنان می‌توان چنین مسیر سخت پالایش و رهایی را طی کرده و به رستگاری رسید و از راه راست که همانا راه مانی و پیروان او است منحرف نشد.

مانویان تنها راه رهایی از این اندوه و رنج را گرایش به کیش مانوی و کسب معرفت و دانش می‌دانند. از همین روست که در ادامه این نیایش تأکید بر بینش و اندیشه به واسطه دین پاک می‌شود:

“... wynyd 'wd *'ng'r qwnyd pd 'yn dyn ywjdhr,
wywg 'y š'h. ywjdhr dšn 'yg bwzygr h' pdyryptn pr'y
'yg dyn kwš...” (Boyce, 1975:192)

«بینید و اندیشه کنید؛ بدین پاک‌دین؛ عروس شاه. پاک دست منجی را

پذیرفتن آیا؛ فراتر دین <است>؟...» (اسماعیل‌پورمطلق، ۱۳۹۶: ۳۴۵)

این بینش و اندیشه‌ای که در این نیایش بدان دعوت می‌شود همان خودشناسی است که آیین مانی بدان تأکید می‌کند. بر اساس اسطوره مانوی، انسانی که به وسیله اهریمن در این جهان مادی و اهریمنی خلق شده است دچار گونه‌ای نسیان و فراموشی نسبت به حقیقت وجودی خود است. مادامی که انسان از حقیقت وجود خویش غافل بوده و حقیقت جهان مادی را نمی‌شناسد قابلیت پالایش روشنی وجود خویش را نداشته و به حقیقت آفرینش آگاه نخواهد بود. در این بخش از نیایش بر این نکته تأکید شده است که کسب بینش و حقیقت آفرینش سبب هدایت انسان و شناخت منجی

حقیقی است، به گونه‌ای که دست منجی که همان روشنی و تجلی پدربزرگی است را گرفته و به سمت بهشت روشنان حرکت کند.

در ادامه این سرود نیایشی واژه اندوه تکرار شده است. در بند آخر نیایش، مانویان به سوگواری و لابه در دین و پاسداری از آن دعوت شده‌اند:

“...čyyšn 'wd r'b 'y dyn, 'wš w'ng 'yg 'whnngyn,
nywšydyš 'šm'h, 'wš p'sb'n bwyd. qyrdg'ryh wynyd...”
(Boyce, 1975: 192)

«... سوگواری و لابه برای دین؛ و بانگ اندوهگین را شما نیوشیدید؛ <پس>

آن را پاسبان بوید؛ <و> کردگاری ببیند...» (اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۳۴۵)

در نهایت ساختار به جای مانده از این نیایش شامل سوگند و استغاثه به فرشتگان و ایزدان و سپس استغاثه و لابه به درگاه خداوند است.

۵. قطعه M174

دست‌نوشته M174 قطعه شعری نیایشی به زبان فارسی میانه است که بند اول آن با چهار سوگند آغاز می‌شود:

“...pd hrysp xrd 'wd brhm 'y 'rd'yh, pd pnz'n 'ndrz'n
nyw'n 'y xw'styy, 'wd pd sn'n mwhr'n 'gr'w'n pd pnz'n
j'mg'n wzzrg'n, 'wd pd wygr'dyy 'wd wzyštyyh...” (Boyce, 1975: 195)

«...به هر خرد و شیوه راستکاری؛ به پنج اندرز نیک پارسایی؛ و به سه مهر

عالی؛ به پنج جامه بزرگ؛ بو به بیداری و دلدادگی...» (اسماعیل

پورمطلق، ۱۳۹۶: ۳۵۱)

در بند اول این نیایش به خرد و راستکاری و شیوه راستکاران سوگند یاد می‌شود. مانویان نیز مانند دیگر ادیان ایرانی باستان بر کسب دانش و راستی تأکید فراوان داشتند و جهل و نادانی و دروغ و کژی را از ویژگی‌های اهریمن می‌دانستند. در این نیایش منظور از راستکاری (ardāyīh) و پارسایی (xwāštīh) جامعه مانوی و باورهای مانویان است (Boyce, 1975: 195) مانویان بر این باور بودند که نادانی از ویژگی‌های شهریار تاریکی و پیروانش است و آنان با در هم آمیختن روشنی با تاریکی

در وجود انسان و قرار دادن ویژگی‌های اهریمنی او را از کسب شناخت و معرفت و خرد حقیقی دور کرده‌اند. انسان سالک در مسیر حرکت به سمت روشنان نیازمند کسب خرد و دانش حقیقی است که او را در مسیر درست رهنمود باشد. در نقطه نظر مانویان فرد سالک با کسب این شناخت به مرتبه برگزیدگی می‌رسد. از همین رو در ادامه به «سه مَهر عالی سوگند» (Senān muhrān agrāwān) یاد می‌شود. بر اساس کیش مانوی، برگزیدگان مانوی سه مَهر داشتند. مَهر اول بر دهان که شامل پاکی فکر و گفتار بود، (ویدن‌گرن، ۱۳۹۵: ۱۲۷) مَهر دوم بر دست که بیش از هر چیز منع هر نوع کار شرّ و گناه بوده است به ویژه آسیب زدن به جان حیوانات و گیاهان و سرانجام مَهر سوم مَهر باطن که منع کامل تمایلات جنسی و ایجاد روابط جنسی برای برگزیدگان مانوی را در برداشت. (همان: ۱۲۸) پس از آن به پنج جامهٔ بزرگی "panzān jāmagān" سوگند یاد می‌شود. مری بویس معتقد است این پنج جامه اشاره به تقوا و قواعد اخلاقی دار (Boyce, 1975: 195). از طرفی دیگر در کیش مانوی، مانی هیئت قابل‌درک خداوند را به پنج منزل هوش، خرد، اندیشه، تأمل و اراده تعبیر می‌کند (ویدن‌گرن، ۱۳۹۵: ۶۴). شاید بتوان پنج جامهٔ بزرگی را اشاره به این پنج هیئت قابل‌درک خداوند در نظر گرفت که در این نیایش مانوی بدان سوگند یاد شده است. با نگاه به بندهای دیگر به نظر می‌رسد که این نیایش به طبقات بالاتر جامعهٔ مانوی تعلق داشته است. در بند دوم این نیایش به تلاش برای هدایت طبقه نیوشایان سوگند یاد می‌شود:

“... pd twxšnydn ‘y nywš'g'n ' yrbgyy 'h kw hanzps'n
pd pryh w'xš 'wd tnw'r, 'wd pd zwr ‘y t, xwd'wn,
'yrnz'n 'w sn'n drwxš'n wyyb'g'n ‘ym gy'n, 'wd
'stwyqwn'n 'w...” (Boyce, 1975: 195)

«... به کوشانیدن نیوشایان به کرفگی؛ چنان‌که کامل کنم به روح و تن
گرامی؛ و به زور تو ای خداوند؛ پیروز شوم بر سه دروج فریبکار این جان؛
و پیروز گران...» (اسماعیل‌پورمطلق، ۱۳۹۶: ۳۵۱)

از آنجا که درهم‌آمیختگی روشنی و تاریکی در وجود انسان شکل‌دهندهٔ بخش اساسی فلسفهٔ فکری مانویان است، انعکاس این بینش را در دسته‌بندی طبقات جامعهٔ مانوی به خوبی می‌توان یافت. بر اساس میزان آلودگی روشنی به تاریکی در وجود آدمی،

مانویان طبقه‌بندی را در جامعه خود شکل دادند که در پایین‌ترین طبقه نیوشایان قرار می‌گیرند؛ آنان که روشنی وجودشان با شدت بیشتری با تاریکی درهم‌آمیخته و از این‌رو اعمالشان به بزه نزدیک‌تر است. در نتیجه می‌توان این‌گونه در نظر گرفت که برگزیدگان مانوی برای هدایت نیوشایان و دعوت آنان به کرفه‌گری و انجام کارهای نیک زحمت بسیاری را متحمل می‌شدند. از این‌روی در این بند از این نیایش به این تلاش سوگند یاد شده است که این خود نشان از اهمیت این خویشکاری دارد.

در ادامه این بند از خداوند برای پیروزی بر سه دروج یاری طلب می‌شود. به نظر می‌رسد این سه دروج اشاره به سه ماده دیو در باور مانویان دارد که به فریب انسان‌ها می‌پردازند. دیوان تاریکی در باور مانوی همواره در تلاش برای کسب روشنی و حفظ آن در این جهان مادی هستند و لذا مانویان برای دستیابی به بهشت روشن‌تر نیازمند نبردی درونی با دیوان تاریکی هستند. به همین سبب است که در نیایش‌های مانوی مانند این نیایش، مانویان از خداوند برای غلبه بر دیوان تاریکی یاری می‌طلبند. این‌گونه درخواست طلب و یاری از خداوند بر نیروهای شرّ را ما در نیایش‌های پیروان دیگر ادیان نیز شاهد هستیم. مانویان نیز مانند پیروان دیگر ادیان بر این باورند که تنها با یاری خداوند، انسان توانایی رویارویی با اهریمن و نیروهای شرّ را دارد و در نیایش‌های مختلف این نکته به گونه‌های متفاوتی بیان شده است.

در بخش انتهایی این نیایش با درخواست برکت و خیر از خداوند برای نیکوکاران روبه‌رو هستیم:

“...bw'nd 'rz'n 'w...*d'syn 'yg wysp'n qqyrdg'r'n. 'wd dy zyyšn 'wd "ypt 'y nyw'n ' hjdg 'wd 'st'dg 'w'hm'n, xwd'yy, šhry'r wzrg pdyxšr'wnd” (Boyce, 1975: 195)
«...بوند ارزانی...دهش همه کردگاران؛ بده زیش^{۲۷}؛ و آیف^{۲۸} نکوکاران؛ به نیک‌بخت و ستاییده بهمان؛ خدای، شهریار بزرگ مفتخر.»
(اسماعیل پورمطلق، ۱۳۹۶: ۳۵۱)

^{۲۷}خوراک

^{۲۸}ارمغان

ساختار این نیایش مانند بسیاری از نیایش‌های مانوی با سوگند آغاز شده، پس از آن مدح و ثنا و مذمت دروغ‌گویان و ناباوران به کیش مانی بیان شده و در نهایت درخواست خیر و برکت مطرح می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

نیایش‌های مانویان عموماً در بردارنده اندیشه‌های مانی و عناصر بنیادین شکل‌دهنده کیش مانوی به زبانی ساده و شکلی قابل درک برای مخاطبان هستند. بررسی این سه نیایش نشان می‌دهد که هر سه آنها در مرتبه نخست خطاب به یک نیروی قدرتمند آسمانی هستند. بالاترین خطاب در نیایش‌های مانوی به پدربزرگی به‌عنوان روشنی مطلق و سرچشمه خرد و هستی حقیقی اشاره دارد، در مرتبه بعد ایزدان روشنی که تجلی‌هایی از پدربزرگی در جهان مینوی بوده که در مراتب آفرینش در مقابله دو بن رو در روی تاریکی قرار می‌گیرند، پس از آن فرشتگان بر اساس مرتبه وجودی و تقرب به درگاه ملکوتی خطاب می‌شوند و گاه به آنان سوگند یاد می‌شود. در دو قطعه نیایشی M20 و M4b این فرشتگان به‌عنوان باشندگانی مینوی واسطه فیض و برکات برای دین‌آوران پاک در جهان مادی هستند. در قطعه M4b شخص مانی به‌عنوان فرستاده پدربزرگی واسطه فیض قرار گرفته و نیایش به‌گونه‌ای توسل به این قدرت روشنی است، چرا که خداوند در مقامی دورتر قرار دارد و در این میان توسل به وجودی پاک‌تر که با تاریکی آمیخته نیست، سبب دریافت برکات و نیکی می‌شود.

با بررسی این سه نیایش می‌توان گفت که این نیایش‌ها دارای لایه‌های متفاوتی هستند که به فراخور میزان پاکی و بی‌آلایشی روان و پارسایی فرد سالک و نیایشگر درکی عمیق‌تر از مفاهیم موجود در نیایش‌ها برای آن‌ها به ارمغان می‌آورد. این نیایش‌ها گاه شکلی اندرزگونه به خود می‌گیرند (نیایش M20) و گاه به صورت درخواست‌های معنوی و طلب یاری به جهت نبرد با نیروهای تاریکی بیان می‌شوند و گاه استغاثه و توبه به درگاه خداوند هستند که در این میان توسل به ایزدان و فرشتگان با آن همراه است (نیایش M174) گاه نیایش تنها به مدح و ثنای خداوند، ایزدان، فرشتگان و یا مانی می‌پردازد. (نیایش M4b)

به نظر می‌رسد که این نیایش‌ها با زندگی روزمره مانویان همراه بوده است. از آنجا که مانویان تنها راه رهایی و رستگاری در جهان مادی را باورمندی به اندیشه و کیش مانی می‌دانستند، با تمرکز بر نیایش‌های متعدد خود در تلاش برای عمق بخشیدن به دیدگاه‌های مردمان طبقه پایین اجتماع یا همان نیوشایان بودند. مضمون هر سه نیایش غلبه بر تاریکی، کسب معرفت و آگاهی، دریافت آیف، رامش و پاک دینی است. شکل شعرگونه و منظوم نیایش‌ها و همراهی آن‌ها با موسیقی اثرگذاری بیشتر آنان را به دنبال داشته است. بررسی این نیایش‌ها نشان می‌دهد که هر سه این نیایش‌ها دربرگیرنده بخش‌های مهمی از عرفان مانوی به ویژه تلاش برای دستیابی به بینش و آگاهی بوده است. در پایان باید خاطر نشان کرد که نیایش‌های مانویان تنها از جنبه آیینی برخوردار نبوده بلکه مبتنی بر نگرشی عرفانی بوده است تا از این طریق عمق بیشتری به فرهنگ و بینش پیروان این آیین ببخشد.

کتاب‌نامه

- آلبری، چارلز، (۱۳۸۸). *زبور مانوی*. برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور مطلق. تهران: نشر اسطوره.
- اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۶). *اسطوره آفرینش در کیش مانی*. تهران: نشر چشمه.
- اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۸۶). *سرودهای روشنائی: جستاری در شعر ایران باستان و میانه و سرودهای مانوی*. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- بی‌ناس، جان (۱۳۷۰). *تاریخ جامع ادیان*. برگردان علی اصغر حکمت. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- بهار، مهرداد؛ اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۴). *ادبیات مانوی*. تهران: نشر کارنامه.
- حسن دوست، محمد (۱۳۹۵). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. دوره پنج جلدی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- حیدری، حسین؛ خانیان، الهه (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی و آماری نیایش‌های زرتشت در گاهان». شهر پژوهی (بوستان ادب). سال هشتم. شماره اول. صص: ۶۳-۸۶.
- شکری فومشی، محمد (۱۳۹۵). «سرودی انجیلی در باب انگاره مانوی «۳ روز بزرگ» با رویکردی به خواست و ماهیت سروده‌های مانوی بر اساس دست‌نویس‌های تورفان در برلین». *پژوهش‌های ادیبانی*. سال چهارم. شماره ۷. صص: ۹۹-۱۱۸.
- کلیم‌کایت، هانس یواخیم (۱۳۸۴). *هنر مانوی*. برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور. تهران: اسطوره.
- ویدن‌گرن، گئو (۱۳۹۵). *مانی و تعلیمات او*. برگردان زهت صفای اصفهانی. تهران: نشر مرکز.
- Boyce, Mary (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*. Leiden: Brill.

- Durkin, Desmond (2004). *Dictionary of Manichaeian Texts*. London: School of Oriental and African Studies.
- Gardner, Iain (2013). "Mani, Augustin and the Vision of God". *Augustine and the Manichaeian Christianity*. Leiden: Brill. pp. 73-86.
- Henning, W. B. (1977). *Selected Papers (Acta Iranica 15)*. Leiden. Brill.
- Rubio, F. B. (2013). "I worship and Glorify: Manichaeian Liturgy and Piety in Kelli's Prayer of the Emanations". *Practicing Gnosis*. Leiden: Brill, pp. 249-270.
- Sundermann, Wener (1973). *Mittelpersische und Parthische Kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*. Berlin: Akademie-Verlag.